

ОБУЧЕНИЕ И ПОДКРЕПА НА ДЕЦА С ТЕЖКИ И ДЪЛБОКИ МНОЖЕСТВЕНИ УВРЕЖДАНИЯ ВЪВ ФЛАМАНДСКАТА ОБРАЗОВАТЕЛНА СИСТЕМА (БЕЛГИЯ)

Магдалена Хаджиева

Резюме: Настоящата статия поставя фокус върху обучението на деца с тежки и дълбоки множествени увреждания и представя преглед на нормативната уредба, организацията и практиките за подкрепа и обучение на тази група ученици във фламандската образователна система. В рамките на изложението са разгледани историческото развитие и съвременните модели за обучение на деца и ученици с тежки и дълбоки множествени увреждания, нормативната уредба, визията и характеристиките на различните аспекти на обучението на деца и ученици с тежки и дълбоки множествени увреждания в Белгия. Представено е описание на практиките по оценка на индивидуалните потребности на визираната група деца и ученици, на процеса на образователно планиране, организацията на обучението им в системата на образователните институции в Белгия, механизмите за изготвяне на индивидуален учебен план и индивидуални учебни програми и оценяване на постигнатите резултати от обучението на ученици с тежки и дълбоки множествени увреждания във фламандската образователна система.

Ключови думи: деца с тежки и дълбоки множествени увреждания, обучение и подкрепа за личностно развитие, фламандска образователна система

EDUCATION AND SUPPORT OF CHILDREN WITH PROFOUND INTELLECTUAL AND MULTIPLE DISABILITIES IN THE EDUCATIONAL SYSTEM OF FLANDERS (BELGIUM)

Magdalena Hadzhieva

Abstract: The focus of this article is on the education of children with severe and profound multiple disabilities and an overview of the regulations, organisation and practices for the support and education of this group of students in the education system of Flanders. The historical development and current models for the education of children and students with severe and profound multiple disabilities, the normative framework, the vision and the

characteristics of the different aspects of the education of children and students with severe and profound multiple disabilities in Belgium are discussed. The practices of assessing the individual needs of this group of children and students, the educational planning process, the organisation of their education in the system of educational institutions in Belgium, the mechanisms for drawing up individual learning plans and individual learning programmes and for assessing the learning outcomes of students with severe and profound multiple disabilities in the educational system of Flanders are described.

Keywords: children with severe and profound multiple disabilities, learning and support for personal development, educational system of Flanders

УВОД

Съвременните тенденции в развитието на образователните системи са насочени към създаване и прилагане на ефективни модели за подкрепа и обучение, както и към предоставяне на възможности за пълноценно развитие на всички ученици. В световен мащаб се отбелязва стремеж към приобщаване и осигуряване на качествено обучение на всички деца, независимо от тежестта на техните затруднения. Тези образователни политики извеждат на преден план и необходимостта от насочване на вниманието към децата с тежки и дълбоки множествени увреждания като една от групите ученици със специални образователни потребности, които срещат най-сериозни затруднения в процеса на обучение и са най-уязвими по отношение на достъп до образование и осигуряване на качествена подкрепа за личностно развитие. Предвид факта, че в исторически план училищното образование на тази група ученици започва да се реализира значително по-късно в сравнение с другите групи деца със специални образователни потребности и на тях дълго време се е гледало като на „необучаеми” (Tzvetkova-Arsova, 2015), включването на тази сравнително „нова” група ученици в образователните институции с осигуряване на целодневна и системна подкрепа предизвиква широки дискусии по отношение на нормативно регламентираните възможности, но и особено по отношение на организационните аспекти и практическата реализация на тяхното обучение. Педагогическите специалисти както в България, така и в редица други образователни системи все още са в процес на търсене на най-подходящите модели за осигуряване на всички необходими условия за тяхното пълноценно включване в образователния процес.

В настоящия доклад е представен преглед на нормативната уредба и организационните аспекти на обучението на деца с тежки и дълбоки множествени увреждания във фламандската част на Белгия. Изложеното проучване е част от дисертационно изследване на тема „Сравнителен

модел на обучението в България и Белгия на деца с множество увреждания”.

При дефинирането на категорията използваме модела на Международната асоциация за научни изследвания на интелектуалното и психично развитие (IASSID, 2007), който определя две ключови характеристики на децата с тежки и дълбоки множествени увреждания:

- тежка/дълбока степен на интелектуално нарушение (умствена изостаналост), възраст на развитие под 24 месеца.
- тежки невро-моторни дисфункции, често съпътствани от сензорни нарушения, тежки здравословни проблеми и предизвикателно поведение.

На базата на този модел, за целите на изследването се извежда следната дефиниция: *Децата с тежки и дълбоки множествени увреждания (ТДМУ) са деца, чието цялостно развитие е нарушено, поради наличието на тежка или дълбока степен на интелектуални затруднения и тежки двигателни нарушения, често съпътствани от сензорни увреждания, тежки здравословни проблеми и предизвикателно поведение.*

Проучването на нормативната уредба и организационните аспекти на обучението на деца с тежки и дълбоки множествени увреждания във фламандската образователна система е реализирано чрез:

1. Преглед на нормативни документи във Фламандската част на Белгия – закони, наредби, актове, постановления, регулиращи дейността на образователните институции, и документи, в които непосредствено е фиксиран съдържателният компонент на образованието и представляващи важен първоизточник при изучаването както на състоянието, така и на тенденциите в развитието на образованието на деца с тежки и дълбоки множествени увреждания във фламандската образователна система.
2. Проучване на публикации и научни статии по темата.
3. Директни наблюдения върху процеса на обучение на деца и ученици с тежки и дълбоки множествени увреждания в Белгия
4. Устното анкетиране на експерти в областта в Белгия – представители на консултативни комисии към фламандското министерство на образованието, експертни центрове, автори на предложения за промени в организацията и основоположници на модели за осигуряване на пълноценно включване в образователния процес, ръководители на образователни институции и социални услуги и педагогическите специалисти, подкрепящи ученици с тежки и дълбоки множествени увреждания.

Считаме, че описанието на различните аспекти на организацията и осъществяването на обучението на деца с тежки и дълбоки множествени увреждания във фламандската образователна система като система, в която през последните години е поставен особен фокус върху тази група

ученици, съпътстван от разработване и прилагане на конкретна визия, модели и програми за тяхното обучение и подкрепа, би допринесло за повишаване на информираността по темата и би обогатило теоретичната и практическа рамка на образователните практики в България.

I. ИСТОРИЧЕСКИ АСПЕКТИ В РАЗВИТИЕТО НА СПЕЦИАЛНОТО ОБРАЗОВАНИЕ ЗА ДЕЦА И УЧЕНИЦИ С ТЕЖКИ И ДЪЛБОКИ МНОЖЕСТВЕНИ УВРЕЖДАНЯ ВЪВ ФЛАМАНДСКАТА ЧАСТ НА БЕЛГИЯ

Проследявайки развитието на специално образование за деца със специални образователни потребности в Белгия, с основание може да се посочи, че образователната система има дълга и динамична история. В продължение на четири десетилетия специалното образование търпи редица промени. С въвеждането на задължителното образование във фламандската част на Белгия официално всички деца с тежки и дълбоки множествени увреждания имат право да бъдат обучавани в училище. На практика обаче дълго време специалните училища не са приемали такива ученици на основание, че обучение може да бъде осигурено на минимална възраст на психично развитие 24 – 30 месеца, а учениците, които не покриват това изискване, обикновено са били освобождавани от образование и са получавали подкрепа от организации в областта на социалните и медицински услуги (Tadema, A., 2007).

Трудно е да се открият данни за първите опити за училищно обучение на деца с тежки и дълбоки множествени увреждания във фламандската образователна система. В своето проучване Schuurman (2010) посочва, че до 2006 г. по-голямата част от тях получават подкрепа от социални услуги основно в дневни центрове за деца с увреждания. В началото фокусът на подкрепата е поставен основно върху грижите и удовлетворяване на базовите потребности, а необходимостта и приложимостта на образователна подкрепа продължава да бъде дискуссионна. Постепенно дневните центрове започват да работят по структуриран план за подкрепа, който включва ежедневни грижи, терапия и развиващи и обучителни дейности. Разработват се специализирани програми за квалификация на възпитатели, учители и други педагогически специалисти за работа с деца и младежи с тежки множествени увреждания. Впоследствие развитието на образователните политики и визията за право на обучение на всеки човек, независимо от тежестта на неговите затруднения, поставя редица въпроси пред организацията на подкрепата за тази група ученици и извежда на преден план необходимостта от осигуряване на баланс между „ежедневни грижи“ и „обучение“. Този период на преход от разделяне на „обучение“ от „грижа“ към тяхното обединяване е изключително значим и се превръща в основа за развитието на нормативното регламентиране

на съвременните модели за обучение и подкрепа на ученици с тежки и дълбоки множествени увреждания в Белгия. Фламандския съвет по образованието (VLOR) издава препоръки за въвеждане на нов тип услуги, които съчетават социална и педагогическа подкрепа. Създадени са пилотни проекти за сътрудничество между дневните центрове и специални училища в процеса на обучение на деца и младежи с тежки интелектуални и множествени увреждания, чиято психична възраст е под 24 месеца. Schuurman (2010) посочва, че основната цел на тези проекти е „гарантиране на правото на обучение и грижи на деца и младежи с ТДМУ и развитие на възможностите на училищата да осигурят необходимата подкрепа за (специално) образование на тези ученици”.

През 2006 г. с решение на Министерството на образованието се регламентира официално приемът на ученици с тежки множествени увреждания в специални училища чрез различни форми на образователна или обединена (социална и образователна) подкрепа. Премахва се „долната граница” на изискванията за етап на развитие на учениците, за да бъдат включени в образователната система и така се предоставя възможност за обучение на децата и младежите с най-тежки затруднения, които до този момент не са имали право на това. Извършва се цялостна промяна във визията за работа с тази група ученици и обучението и включването в образователна услуга става задължително за всички, освен ако няма непреодолими бариери за това, удостоверени с документ и решение на консултативния съвет (Schuurman, 2010).

Впоследствие фламандското министерство на образованието разработва и публикува „Визия за обучение и подкрепа на деца и младежи с тежки множествени увреждания” (2006), като по този начин прави огромна стъпка в посока подобряване на качеството на образователните услуги за тази група ученици. В документа са представени основни насоки и принципи за организация на процеса на обучение и подкрепа. Посочва се, че „първият ключов елемент в политиката на обучение на ученици с тежки множествени увреждания е тяхното задължително включване в системата на образование и разбирането, че обучението има огромен принос за тяхното оптимално развитие и благополучие” (Vlaamse Onderwijsraad, 2006).

Във визията за обучението на деца и младежи с тежки множествени увреждания се отбелязва, че включването на тези ученици в системата на образование е от изключително значение и за техните родители. Много родители считат, че предходната система, разделяща децата с множество увреждания на „обучаеми“ и „неподлежащи на обучение“, която лишава голяма част от тези ученици от правото на училищно обучение, е била крайно несправедлива и ограничаваща развитието на техните деца (Vlaamse Onderwijsraad, 2006)

Вторият ключов елемент на „Визията за обучение на деца и младежи с тежки множествени увреждания” (2006) се състои в това, че тези ученици имат допълнителни потребности от подкрепа и процесът на обучение следва да се провежда в съчетание с предоставяне на ежедневни грижи и задоволяване на техните основни потребности (медицински и др.). Този модел изисква осигуряване на специализирана образователна среда и висока квалификация и опит от страна на подкрепящите специалисти и се реализира най-ефективно в рамките на специално образование в сътрудничество с организации за социални услуги (дневен център и др.).

Във „Визия за обучение и подкрепа на деца и младежи с тежки множествени увреждания” (2006) са посочени и ясни условия и предписания за реализиране на ефективно обучение на тази група ученици. Конкретизирани са и основните принципи за обучение на деца и ученици с тежки множествени увреждания. Независимо от усилията на фламандското министерство на образование, на този етап насоките за организация на обучението в този документ са препоръчителни, а не задължителни и нямат статут на държавни изисквания поради факта, че все още някои от тях не са регламентирани в нормативната уредба. През 2008 работна група към Фламандския съвет по образованието (Vlaamse Onderwijsraad - VLOR) поставя за обсъждане обучението на ученици с тежки множествени увреждания. Резултатите и препоръките на Фламандския съвет по образование полагат основата за бъдещото развитие на образователните политики за тази група ученици (Vlaamse Onderwijsraad, 2008).

Друг важен момент в развитието на обучението за ученици с ТДМУ в Белгия е създаването на Експертен център за подкрепа на хора с тежки и дълбоки множествени увреждания – „Multiplus”, към Католическия университет в (Льовен) през 2006 г. Той има за цел да реализира мост между научното познание (теоретичните разработки) по темата и практическата работа с деца и младежи с такъв тип комбинирани нарушения. В центъра се осъществяват редица изследвания в областта на обучението, социалната подкрепа и качеството на живот на целевата група, които имат практическа насоченост и позволяват повишаване на качеството на предоставяните услуги. „Multiplus” предоставя обучения, супервизия и практическа подкрепа на педагози и непедagogически специалисти и/или подкрепящ персонал, както и на родители на деца с ТДМУ. Центърът е част от международна мрежа от организации за подкрепа на хора с тежки и дълбоки множествени увреждания и има огромен принос за развитието на образователните и социални политики в тази област в Белгия.

През септември 2011 г. Фламандската асоциация за католическо специално образование (Vlaams Verbond voor Katholiek Buitengewoon Onderwijs (VVKBO)) сключва споразумение с Експертния център „Multiplus”. Основната

цел на това сътрудничество е съвместна работа на двете организации по посока популяризиране и развитие на обучението, терапевтичната и социална подкрепа на децата и младежите с ТДМУ във фламандските католически училища. В проекта са заложили следните основни дейности:

- Организация на експертни работни групи;
- Осигуряване на ефективно обучение в училищата;
- Разработване на методи на обучение и дидактически материали;
- Повишаване на информираността в областта на обучението на ученици с тежки и дълбоки интелектуални и множествени увреждания и др.

Според оценка на експертна комисия към Фламандския съвет по образование проектът довежда до изключителни промени в качеството на обучението на деца с ТДМУ в Белгия (Vlaamse Onderwijsraad, 2015).

II. СЪВРЕМЕННИ МОДЕЛИ НА ОБУЧЕНИЕ НА ДЕЦА И УЧЕНИЦИ С МНОЖЕСТВО УВРЕЖДАНИЯ ВЪВ ФЛАМАНДСКАТА ЧАСТ НА БЕЛГИЯ – НОРМАТИВНИ И ТЕРМИНОЛОГИЧНИ АСПЕКТИ

Според действащата образователна система във фламандската част на Белгия, учениците със специални образователни потребности биват разделяни в осем образователни типа въз основа на характера и степенята на техните нарушения:

- Образователен тип „basisaanbod“: Деца със специални образователни потребности, за които е установено по време на предучилищното и началното образование, че осигурената подкрепа и адаптации (включително корекционни и компенсаторни стратегии, индивидуален подход и др.) са непропорционални или недостатъчни, за да може ученикът да продължи своето обучение по общообразователен учебен план в рамките на общообразователното училище. Типът „basisaanbod“ е въведен през 2015 г. и обединява децата от предходните Образователен тип 1 (Деца с лека степен на интелектуални затруднения) и Образователен тип 8 (Деца с тежки обучителни трудности)
- Образователен тип 2: Деца с интелектуални затруднения.
- Образователен тип 3: Деца с емоционални и/или поведенчески разстройства, при които не се установява интелектуално затруднение.
- Образователен тип 4: Деца с двигателни увреждания
- Образователен тип 5: Деца, които пребивават дългосрочно в болнични заведения, медицински и рехабилитационни центрове и санаториуми по медицински причини
- Образователен тип 6: Деца със зрителни нарушения
- Образователен тип 7: Деца със слухови нарушения или езикови, или говорни нарушения
- Образователен тип 9: Деца с разстройства от аутистичен спектър, при които не се установява интелектуално затруднение.

(Decreet betreffende maatregelen voor leerlingen met specifieke onderwijsbehoeften – M-decree, 2014)

Деца и учениците с множество увреждания не са отделен образователен тип. Фламандският съвет по образованието (VLOR) дефинира учениците с тежки и дълбоки множествени увреждания като „деца с тежки и множествени увреждания“ (kinderen met ernstige en meervoudige beperkingen) и посочва, че това са ученици, чието функциониране е нарушено в много сфери на развитие, като е налице комбинация най-малко от:

- тежки когнитивни нарушения (IQ<35);
- тежки нарушения на адаптивното поведение (на социалната адаптация);
- тежки нарушения в областта на сензо-моторното функциониране (поради тежки сензорни и двигателни увреждания (Maes et al., 2008; Vlaamse Onderwijsraad., 2006).

Предвид ключовите характеристики на тази група ученици и наличието на тежка или дълбока степен на интелектуални затруднения, те се категоризират най- често в Образователен тип 2.

Съгласно нормативната уредба на фламандската образователна система, обучението на ученици с множество увреждания може да се осъществява в рамките на два основни модела:

- Модел „Подкрепа на ученици със специални образователни потребности”

Той има за цел да осигури достъп и подкрепа за обучение в системата на общообразователните училища на всички ученици, независимо от техните затруднения и нарушения. Моделът утвърждава приобщаващото образование като водеща тенденция и посочва обучението в специални училища като възможност за образователно настаняване единствено за онези ученици, на чиито потребности от образователна подкрепа категорично не може да се отговори в системата на общообразователните училища. Обучението на ученици със специални образователни потребности се осъществява чрез осигуряване на допълнителна подкрепа в процеса на обучение и включва съвместна работа на училищните екипи, родителите на детето, мултидисциплинарен екип към Център за насочване и подкрепа на ученици (от Centrum voor leerlingen begeleiding – CLB) и други специализирани обслужващи звена.

Съгласно M-decree (2014), обучението на ученици със специални образователни потребности в общообразователните училища се реализира чрез стратегия за подкрепа на учениците, която е обозначена с термина „Zorgcontinuüm”, който може да се преведе като „Континуум на подкрепата“. Стратегията за подкрепа се реализира на три основни етапа:

- Етап 0: Основна подкрепа – Осъществява се чрез осигуряване на подкрепяща среда за обучение на всички ученици. Училищната система стимулира развитието на учениците и извършва системно

- наблюдение и активна подкрепа за превенция на рисковите фактори.
- Етап 1: Повишена подкрепа – Училището осигурява допълнителни мерки за подкрепа на ученика, за да продължи да се обучава по общообразователния учебен план (допълнителни консултации, индивидуален подход, реструктуриране на учебния материал и др.).
 - Етап 2: Разширяване на подкрепата – На този етап екип към Центъра за подкрепа и насочване на ученици (CLB) провежда задълбочена оценка на потребностите от допълнителна специализирана подкрепа на учениците, педагогическите специалисти и родителите. Като следваща стъпка екипът изготвя доклад, в който са посочени индивидуалните потребности на ученика и основанията за разширяване на подкрепата. Училищният екип в сътрудничество с родителите и специалистите от Център за насочване и подкрепа на ученици (CLB) изготвя план за подкрепа и становище за адаптациите и допълнителните мерки, които са необходими за обучението на детето или ученика. Директната подкрепа в процеса на обучение се осъществява от специалисти от Центъра за насочване и подкрепа на ученици, специалните училища или други специализирани организации.

В случай че е осигурена подкрепа от Етап 0 до Етап 2 и обучението по общообразователен учебен план със съответните адаптации все още е неосъществимо за конкретен ученик, Центърът за подкрепа на ученици (CLB) изготвя предложение за обучение по индивидуално адаптиран учебен план в общообразователното училище или мотивирано становище за насочване към обучение в специално училище.

- Етап 3: Обучение по индивидуален учебен план – На базата на изготвения доклад за индивидуалните потребности на ученика екипът към Центъра за подкрепа на ученици (CLB), съвместно с родителите, ученика и училищния екип, създава индивидуален учебен и дава препоръка за най-подходящите форми на обучение или възможности за образователно насочване. Обучение по индивидуален учебен план може да се реализира както в общообразователно училище, така и в специално училище. Родителите имат право на избор къде да бъде записан ученикът. Важен фактор при избора на образователна институция е и дали в общообразователното училище могат да бъдат осигурени всички условия и адаптации, които са необходими на ученика (M-degree, 2014).

Що се касае до учениците с тежки и дълбоки множествени увреждания, Pauw&Engels (2013) посочват, че общообразователното училище категорично не може да отговори на специфичните потребности от подкрепа на тази група ученици и тяхното обучение се провежда основно в системата на специалните училища. И въпреки че се счита, че общообразователните

училища в Белгия не могат да осигурят необходимата подкрепяща среда и условия за ефективно обучение на тази група ученици, нормативната уредба на образованието не изключва тази възможност и техните родители/настойници имат право да заявят такова желание и то да бъде реализирано по преценка на екипите към Центъра за подкрепа на ученици (CLB).

■ Модел на „Специално образование”

Фламандската образователна система дефинира специалното образование на първо място във връзка с трудностите и невъзможността на общообразователното училище да осигури оптималното личностно и социално развитие на всички деца, а не като акцентира толкова на уврежданията на децата. В Наредбата за основното образование (1997) се посочва, че това е „образование, основано на педагогически проект, което осигурява адаптирано училищно обучение, грижи и терапия за ученици, чието цялостно развитие на личността не е възможно или не може в достатъчна степен да бъде осигурено в рамките на общообразователното училище, временно или постоянно” (Decreet basisonderwijs, 1997, с посл. изм. 2023). Специалното образование е предназначено за деца и младежи, които временно или постоянно се нуждаят от специална подкрепа поради наличието на: двигателни или интелектуални затруднения, сериозни поведенчески или емоционални проблеми, или гружи нарушения, които сериозно затрудняват обучението (Vlaams Ministerie van OnderwijsVorming, 2023).

Моделът „Специално образование” се реализира в системата на специалните училища, които са разделени на осем типа в съответствие с типовете ученици със специални образователни потребности, а именно:

- Специално училище „*basisaanbod*“ – за деца и ученици със специални образователни потребности, при които обучението по адаптиран общообразователен план не може да се осъществи в общообразователно училище.
- Специално училище тип 2 – за деца с интелектуални затруднения.
- Специално училище тип 3 – за деца с емоционални и/или поведенчески разстройства, при които не се установява интелектуално затруднение.
- Специално училище тип 4 – за деца с двигателни увреждания.
- Специално училище тип 5 – за деца, които пребивават дългосрочно в болнични заведения, медицински и рехабилитационни центрове и санаториуми по медицински причини.
- Специално училище тип 6 – за деца със зрителни затруднения.
- Специално училище тип 7 – за деца със слухови нарушения
- Специално училище тип 9 – за деца с разстройства от аутистичен спектър, при които не се установява интелектуално затруднение.
- Специалното образование във Фламандската част на Белгия се разделя на:

- Специално предучилищно образование (2 ½ – 6 з.) – BuKO (buitengewoon kleuteronderwijs).
- Специално основно образование (6 – 13 з.) – BuLO (buitengewoon lageronderwijs)
- Специално средно образование (13 – 21 з.) – BuSO (buitengewoon secundair onderwijs)

В рамките на специалното предучилищно и основно образование обучението се реализира в съответствие с нормативните изисквания за всеки тип специално образование.

В рамките на средното образование в специалните училища са организирани четири форми на обучение, в които учениците биват групирани в зависимост от характера и степеня на техните затруднения и възможности (Decreet van 17/12/2010 betreffende het secundair onderwijs. Belgisch staatsblad 24/06/2011).

Таблица № 1 Форми на обучение за специално средно образование във фламандската част на Белгия (Codex Secundair Onderwijs, 2014)

Образователна форма (OV)	Характер и степен на затруднения и възможности	Съдържание на образователната форма	Група ученици
Образователна форма OV1 Социална адаптация	Деца, които не са в състояние да водят независим живот	Социално обучение с акцент върху подготовката за интеграция в защитена среда на живот	Образователен тип 2, 3, 4, 6 или 7
Образователна форма OV2 Социална адаптация и подготовка за професионална реализация	Деца, които функционират социално независимо до известна степен и могат да следват обучение с цел формиране на всекидневни умения и подготовка за работа в защитена среда	Социално и професионално обучение в общи и социални умения с акцент върху подготовката за живот и работа в защитена среда (съдържа две степени, всяка от които включва минимум две години на обучение)	Образователен тип 2, 3, 4, 6 или 7
Образователна форма OV3 Професионално обучение	Ученици, които имат възможности за професионално обучение, което да ги подготви за работа в (нормална) конкурентна работна среда	Социално и професионално обучение с цел подготовка за живот и работа в незащитена конкурентна среда (включва едногодишен период на наблюдение и четиригодишен период на обучение)	Образователен тип 3, 4, 6, 7 или 9
Образователна форма OV4 Общо, професионално и техническо образование	Ученици, чието интелектуално развитие позволява обучение по общообразователна учебна програма посредством прилагането на специфични методи и средства за обучение в зависимост от възможностите им и особеностите на техните нарушения	Подготовка за обучение на по-високо образователно ниво и интеграция в активния социален живот на обществото. Провежда се общо, професионално, техническо образование и обучение в областта на изкуствата, в съответствие с общообразователната професионална подготовка.	Образователен тип 3, 4, 5, 6, 7 или 9

Във фламандската образователна система няма отделен тип специално училище за ученици с тежки и дълбоки множествени увреждания. Те биват насочвани към специално образование Тип 2, 4, 6 и 7 за основно образование и образователна форма OV1 за специално средно образование като Фламандският съвет по образованието (VLOR) препоръчва при тях да бъдат прилагани програми за специално образование тип 2 (Petru, 2011; Vlaamse Onderwijsraad, 2006).

Организацията на обучението при ученици с тежки и дълбоки множествени увреждания се осъществява в съответствие с общите изисквания за образователно планиране при ученици в системата на специалното образование и преминава през следните основни етапи:

- Оценка на развитието и индивидуалните потребности от обучение
- Насочване към образователна институция и образователно планиране
- Формулиране на основните цели на развитие и изготвяне на индивидуален учебен план
- Етап на реализиране на индивидуалния учебен план
- Оценка на постигнатите резултати

III. ОЦЕНКА НА ИНДИВИДУАЛНИТЕ ПОТРЕБНОСТИ НА ДЕТЕТО И УЧЕНИКА С МНОЖЕСТВО УВРЕЖДАНИЯ В БЕЛГИЯ

В нормативните документи на фламандското министерство на образованието се използва терминът „Ориентирана към действия диагностика” (om handelingsgericht diagnostisch traject), който е дефиниран като „процес на събиране и обработка на информация за детето и неговата среда, с цел анализ на демонстрираните затруднения в обучението или в случай че е подадена молба от училището или семейството за подкрепа на процеса на обучение на съответния ученик” (Coorman et al., 2016).

Ориентираната към действие диагностика включва провеждане на задълбочена оценка на индивидуалните потребности на детето или ученика. Такава се извършва от мултидисциплинарни екипи към Център за насочване и подкрепа на ученици (CLB). Съгласно нормативната уредба, тези екипи включват: лекар, специалист по двигателно развитие, логопед, психолог, педагог и социален работник, като при необходимост се включват и други специалисти. В някои случаи, в зависимост от затрудненията на детето, оценка на развитието може да се извърши и от Център за нарушения на развитието (om centrum voor ontwikkelings stoornissen – COS).

Основните цели на оценяването са: систематизиране на информацията от диагностичните процедури, изготвяне на мотивирано становище за образователния тип на ученика и препоръка за насочване към образователна услуга и форми на обучение, които са най-подходящи за неговото оптимално развитие (Vermaut, Leens, & De Rick, 2009).

- Методики и инструментариум за оценка на индивидуалните образователни потребности

Процесът на оценка на потребностите се състои от систематични процедури в съответствие с методиката „Algemeen Diagnostisch Protocol” (Diagnostiek protocollen Prodia, 2016) („Общ диагностичен протокол”), като при необходимост се използва набор от специфични диагностични протоколи в зависимост от затрудненията на децата. При учениците с тежки и дълбоки множествени увреждания се прилагат „Specifiek Diagnostisch Protocol Zwakbegaafdheid Verstandelijke Beperking” („Диагностичен протокол за деца с интелектуални затруднения”), „Specifiek Diagnostisch Protocol Motoriek” („Диагностичен протокол за деца с двигателни нарушения) и др. (Kwaliteit scentrum Diagnostiek, 2017).

Резултатите от оценяването се систематизират в доклад, който включва следните основни компоненти:

1. идентификационни данни (на детето; на родителите; контакти на Центъра за подкрепа на обучението);
2. информация от предходни оценки;
3. функциониране на ученика в рамките на неговия контекст;
4. информация за развитието на обучението (от Onderwijsloobaan);
5. предходни мерки и подкрепа, осигурени в процеса на обучение (в рамките на училището и извън него);
6. мотивирано становище за необходимата подкрепа за обучение на конкретния ученик и училищния екип и/или родителите – в него се определят типа специално образование, което е най-подходящо за ученика, и необходимите мерки за подкрепа на родителите;
7. решение (препоръка) на диагностичния екип (M-decree, 2014).

Основните области, които се разглеждат при оценка на функционирането на ученика в рамките на неговия контекст, се различават в зависимост от типа нарушения при детето и факторите, които оказват влияние върху цялостното развитие и конкретно върху процеса на обучение. Съгласно M-decree (2014) основните области на функциониране, които се оценяват при деца и ученици с умерена и тежка степен на интелектуални затруднения (Образователен тип 2), са:

1. **Функции и анатомични характеристики, които включват:**
 - Общи психични функции (интелектуални възможности, личност и темперамент, активност, сън);
 - Специфични психични функции (внимание, памет и др.);
 - Сензорни функции и болка (функции на зрението, функции на слуха и др.);
 - Функции на храносмилателната система;
 - Двигателни функции.
 - Подразделите варират в зависимост от спецификите на развитието на конкретното дете.

2. Дейности и участие

- Умения за учене и прилагане на знанията (съзнателно използване на сетивата, умения за учене, прилагане на знанията и уменията);
- Справяне с поставена задача и изисквания (изпълнение на елементарни и сложни инструкции, възможности за саморегулация на поведението, справяне със стрес и др.);
- Комуникация (умения за използване на езика, възможности за себеизразяване, степен на разбиране и др.);
- Мобилност (ходене и възможности за самостоятелно придвижване, използване на помощни средства за придвижване);
- Самообслужване (хигиена, използване на тоалетна, обличане/сбличане, хранене);
- Възможности за изпълнение на ежедневни домакински задачи;
- Междучелностни взаимодействия (с близки хора, с непознати, формални и неформални взаимодействия);
- Социален живот (отдох и свободно време).

Основната цел на оценката в този раздел е да се установи как нарушенията и затрудненията във функционирането на детето влияят на участието в дейности и взаимодействия в процеса на обучение.

3. Външни и персонални фактори

В този раздел се отчитат данните за физическата и социална среда на детето. Извежда се информация за потребността от адаптации и осигуряване на помощни средства и технологии, прилагане на медикаменти (външни фактори). Систематизира се и информация във връзка с персоналните фактори, които оказват влияние върху функционирането на детето – основен език в семейството, култура, религия и социални нагласи на семейството, в случай че оказват пряко влияние върху развитието и процеса на обучение, както и други подкрепящи и възпрепятстващи фактори в контекста на взаимодействие със семейната, социална и/или училищна среда.

4. **Общ здравен статус** – медицинска анамнеза, биометрични данни, морфологични и неврологични характеристики и др.

При попълване на раздела „**Информация за развитието на обучението**” се извежда информация в две основни направления:

- **История на обучението** – изготвя се синтезиран доклад за историята на обучението на конкретния ученик (образователни институции, тип подкрепа на обучението и особености в протичане на образователния процес).
- **Перспектива на обучението** – в тази точка се определя посоката, в която екипът от специалисти и семейството ще организира подкрепата и обучението на конкретното дете. Перспектива на обучение отразява какво развитие се очаква в бъдеще и се явява основа за формулирането

на цели на обучението. При определяне на посоката на образователната подкрепа и необходимите мерки и дейности за развитие се зачита мнението на всички участници в процеса на обучение на детето – конкретния ученик, родителите, училищния екип, експертите от Центъра за насочване и подкрепа на ученици (CLB).

Въз основа на доклада от оценката Центровете за насочване и подкрепа на ученици (CLB) училището и ученикът и/или неговите родители/настойници очертават дейностите за подкрепа на ученика. На тази основа се осъществява и избор на образователна институция и по-нататъшното образователно планиране. В случай че се установи необходимост от обучение в специално училище, на ученика се издава удостоверение за обучение в конкретен тип специално училище (Vermaut, Leens, & De Rick, 2009).

Важно е да се посочи, че Центърът за подкрепа на ученици (CLB) има право да даде препоръка за насочване на ученика към определена образователна институция, но родителите не са задължени да я спазват. В случай на несъгласие от страна на родителите с резултатите от оценката и препоръката за образователно настаняване, независима регионална комисия провежда повторна оценка и становище. Независимо от препоръките на комисията, решението за избор на училище е на родителите. Съгласно Наредбата за равен достъп до образование (Decree on equal educational opportunities, 2002) общообразователните и специални училища нямат право да отказват достъп на учениците със специални образователни потребности, освен ако „за училището е невъзможно да осигури необходимите адаптации на подкрепящата среда и да предостави всички необходими специалисти и дейности за подкрепа” (M-decreet, 2014). Ако родителите са на мнение, че приемът е отказан неоснователно, то те имат право да подадат оплакване до Комитета за правата на ученика (Circular letters BaO/2005/13 and SO/2005/07).

IV. ОБРАЗОВАТЕЛНО ПЛАНИРАНЕ ПРИ УЧЕНИЦИ С МНОЖЕСТВО УВРЕЖДЕНИЯ В БЕЛГИЯ

Ключов елемент в процеса на обучение на ученици с множество увреждания в специалното образование във фламандската част на Белгия е процесът на образователно планиране. Той се реализира след постъпване на ученика в специално училище. Във фламандската образователна система процесът на образователно планиране се обозначава с термина „планиране на действията” (от “handelings planning”), като в нормативните документи се посочва, че това е „ключов процес на педагогически действия с различни фази и аспекти, който има за цел осигуряване на обучение, адаптирано към индивидуалните потребности на всяко дете. Освен това, това е цикличен процес, който стартира от настоящото развитие на детето и неговите потребности от обучение и подкрепа и очертава цялостна

организация на процеса на обучение” (Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap Departement Onderwijs , 2007).

Процесът на „планиране на действията” в системата на специалните училища преминава през пет основни етапа:

1. **Определяне на актуалното развитие и потребности от обучение на ученика.** Този етап има за цел ясно формулиране на индивидуалните образователни потребности на конкретния ученик на базата на проведената оценка от Центъра за подкрепа и насочване на ученици (CLB), като при необходимост училищният екип може да проведе и допълнителни оценки.
2. **Определяне на целите на развитие** – формулират се основните цели на развитие, като техният подбор се осъществява с оглед постигане на оптимално и балансирано развитие на личността и социална интеграция. Изборът на цели на развитие се извършва в съответствие с концепцията за цели на развитието в специалното образование и се реализира от екипа към специалното училище, и се съгласува с родителите на детето.
3. **Подготвителен етап – Определяне на стратегиите за подкрепа и обучение.** В рамките на този етап се определя как целите на развитие ще бъдат реализирани на организационно и методическо равнище и по какъв начин ще бъдат оценявани резултатите от обучението.
4. **Етап на изпълнение на индивидуалния план за подкрепа и обучение.** Този етап включва практическата работа за реализиране на поставените цели на развитие в съответствие с планираната стратегия за подкрепа.
5. **Етап на оценяване** – провеждане на текущо оценяване на процеса на обучение и постигнатите резултати. При необходимост се въвеждат корекции на поставените цели на обучението или допълнителни дейности.

Процесът на образователно планиране при децата и младежите с множество увреждания се осъществява от екипа от специалисти към специалното училище, към което е насочен ученикът, и е основата за разработване на индивидуален план за обучение и подкрепа за конкретния ученик или група ученици и неговото реализиране на практика.

V. ХАРАКТЕРИСТИКА НА ОБУЧЕНИЕТО НА УЧЕНИЦИ С МНОЖЕСТВО УВРЕЖДАНИЯ В СПЕЦИАЛНИТЕ УЧИЛИЩА ВЪВ ФЛАМАНДСКАТА ОБРАЗОВАТЕЛНА СИСТЕМА

Обучението на ученици с тежки и дълбоки множествени увреждания във фламандската част на Белгия може да се провежда в специални училища Тип 2, 4, 6 и 7 за предучилищно и основно образование и образователна форма OV1 за специално средно образование, като, поради наличието на

тежка или дълбока степен на интелектуални затруднения, тези ученици се обучават най-често в специални училища тип 2 (Petru, 2011). Насочването към образователна институция се осъществява по препоръка на Центъра за подкрепа на ученици (CLB) въз основа на предварителна оценка на развитието и индивидуалните потребности на ученика.

В специалните училища тип 2 се провежда обучение на ученици с умерена, тежка и дълбока степен на интелектуални затруднения, като при необходимост се организират класове/паралелки за ученици с тежки и дълбоки множествени увреждания. В тях се предоставят образователна и терапевтична подкрепа и ежедневни грижи, които отговарят на индивидуалните потребности на всеки ученик и съответстват на рамковите изисквания за специално образование Тип 2 на фламандското министерство на образованието. Обучението на деца с тежки и дълбоки множествени увреждания е целодневно и се провежда в малки групи/класове от 5 до 6 ученици. По време на учебния ден те получават непрекъсната подкрепа от учител и възпитател, като останалите специалисти, освен в индивидуалните терапевтични дейности, се включват и в груповите дейности на класа.

Необходимо е да се посочи, че специалните училища във фламандската образователна система са автономни и всяко училище може да избира своя собствена политика за организация на подкрепа и обучение за учениците.

Съгласно „Визия за обучение и подкрепа на деца и младежи с тежки множествени увреждания” (VLOR, 2006) системата за подкрепа и обучение на тази група ученици се основава на следните основни разбирания:

- Децата с тежки множествени увреждания имат възможности за усвояване на основни умения като придобиване на навици, асоциативно учене, имитация и поведение, насочено към разрешаване на елементарни проблеми. Съхранени са фундаменталните процеси на учене.
- Децата с тежки и дълбоки множествени увреждания могат да развиват своите адаптивни умения – концептуални, комуникативни, функционални, двигателни, социални и емоционални умения. Особен фокус при този принцип, както и в цялостната система за обучение на деца с множество увреждания се поставя върху развитие на техните комуникативни умения.
- На децата и младежите с множество увреждания трябва да се осигури участие в разнообразни дейности, които са адаптирани към техните възможности и затруднения и съответстват на техните предпочитания и интереси. Дейностите следва да включват не само ангажираност на учениците, но и да стимулират тяхното развитие и опознаване на собствените способности на ученика и възможностите, които заобикалящата среда предлага.

- Децата и младежите с тежки множествени увреждания се развиват чрез социални взаимодействия.
- От изключително значение за тези ученици е да им бъдат предоставени възможности за осъществяване на избор и влияние върху заобикалящата ги социална и физическа среда.

Основна позиция във визията на фламандското министерство на образованието е, че предоставянето на ефективна подкрепа на учениците с тежки и дълбоки множествени увреждания е възможно единствено при интензивно и гъвкаво сътрудничество между училището и социална услуга, а високо качество на обучението може да се гарантира, само ако то се провежда в съчетание с терапевтична подкрепа и грижи във всички сфери на ежедневно функциониране (VLOR, 2006). Консултативният съвет по специално образование (2006) посочва, че съотношението между предлаганите социални и/или медицински грижи и образователна подкрепа при отделните хора и в различните етапи от тяхното развитие може да варира в широки граници, но те не бива да бъдат лишавани от правото си на образование.

Организационната рамка на обучението на визираната група ученици може да се различава в отделните образователни институции. Всяко специално училище има свободата да разработва и прилага собствена политика и правилник за обучение, както и да определя фокуса на подкрепата в различните групи в зависимост от потребностите на учениците. Във визията на фламандското министерство на образованието се посочва, че процесът на обучение на учениците с множество увреждания (вкл. по модела „Интегрирана социално-педагогическа работа“) следва да се реализира в съответствие със следните основни **принципи на обучението на ученици с тежки и дълбоки множествени увреждания:**

1. Правото на обучение на учениците с тежки и дълбоки множествени увреждания е неприкосновено. В процеса на обучение на учениците се осигуряват образователна и терапевтична подкрепа и грижи, които да отговарят на индивидуалните потребности на всяко дете/младеж.
2. Индивидуалният план за подкрепа и обучение се изготвя въз основа на индивидуалните характеристики и потребности на всеки ученик и се основава на задълбочено проучване на особеностите на личността и възможностите на детето и неговата среда. Формулирането на образователните цели и изготвянето на индивидуален учебен план е възможно единствено на базата на добро познаване на конкретното дете.
3. Индивидуалната програма за обучение се разработва в съответствие с Рамката на „Цели на развитие за образователен тип 2“. Тя предлага гъвкавост при формулиране на целите на обучението и осигурява

реализиране на възможно най- ефективна подкрепа на конкретния ученик.

4. Обучението на учениците с тежки и дълбоки множествени увреждания трябва да е съобразено с развитието на ученика и да отговаря на неговите индивидуални потребности от подкрепа. То се фокусира върху повишаване на качеството на живота и развитие на цялостната личност, а не върху усвояване на академични знания по учебни предмети.
5. Партньорството с родителите на ученика с тежки и дълбоки множествени увреждания е основен фактор за реализирането на ефективно обучение и подкрепа. Информацията от родителите има съществено значение при създаването на „профил на детето“ и опознаването на неговите индивидуални особености и възможности. Те участват пряко във формулирането на подкрепата за постигане на целите на обучението и развитието на ученика и съдействат за постигане на оптимално съответствие между подхода към детето у дома и в образователната услуга.
6. Предоставяне на възможности за подкрепа извън учебното време и по време на ваканции и организиране на дейности, които способстват за активното включване на учениците в обществения живот (Vlaamse Onderwijsraad, 2006).

В допълнение Консултативният съвет към министерството на образованието (2008) дава следните допълнителни препоръки за организацията на обучението на деца с тежки и дълбоки множествени увреждания:

- Осигуряване на гъвкавост в организацията на процеса на обучение в зависимост от актуалните потребности и състояние на детето, които варират в различните периоди на развитие. Необходимо е да се осъществява плавен преход между дейности и почивка, като се проследяват моментите на активно внимание от страна на ученика и обучителните дейности да се провеждат именно в това време. Индивидуалните възможности и темпове на възприемане също трябва да се вземат предвид, за да се избегне претоварване.
- Предвид спецификите във функционирането на учениците с тежки и дълбоки множествени увреждания и техните потребности от интензивна и адаптирана подкрепа, организацията на обучение в учебни часове от 40 – 50 минути може да се окаже неефективна. Педагогическите специалисти следва да адаптират продължителността и подхода на обучение и да се откажат от стандартната училищна система, която разпределя времето на фиксирани учебни часове, тъй като тя е често е неприложима при учениците от целевата група.
- Осъществяване на гъвкав преход между образователните степени. Преходът между образователните степени при учениците с тежки и дълбоки множествени увреждания изисква гъвкавост и трябва

да се определя от индивидуалните потребности на ученика, а не задължително от конкретна календарна възраст. Подходите на обучение и подкрепа във всяка образователна степен следва да бъдат съобразени с индивидуалния етап на развитие на учениците, а не с изискванията на съответния образователен етап.

- Осигуряване на адаптирана инфраструктура, помощни материали и възможности за адаптиран транспорт.
- Предвид наличието на редица допълнителни хронични заболявания и здравословни проблеми при децата и младежите с тежки множествени увреждания и рискът от тяхното усложняване, понякога се налага те да бъдат настанени в специализирани медицински центрове или да останат в домовете си за дълъг период от време. В такива случаи следва да се проучат алтернативни възможности за провеждане на обучение извън училищната среда.

В контекста на последната препоръка на Консултативният съвет към министерството на образованието може да се посочи, че съгласно нормативната уредба във фламандската част на Белгия учениците, които отговарят на условията за прием в специално образование, но поради наличието на тежки хронични заболявания не могат да получават обучение в училищна среда, имат право на подкрепа в рамките на модела „Постоянно обучение в дома” (РОАН) или да продължат своето обучение в здравно заведение. В тези случаи образователната подкрепа се осъществява от екипи към специално училище, определени от Консултативна комисия по специалното образование, като се взема предвид правото на родителите на свободен избор на образователна институция (Vlaamse Onderwijsraad, 2006).

- Моделът „Интегрирана социално-педагогическа работа” в специалните училища във фламандската част на Белгия

Един от основните модели на организация на обучението на деца и ученици с тежки множествени увреждания, който се прилага все по-често в специалните училища във фламандската част на Белгия, е моделът „Интегрирана социално-педагогическа работа”. Той се изразява в реализирането на съвместна работа на екип от социална услуга за деца с ТДМУ и екип от специално училище, които създават обща програма за обучение на деца и младежи, които се нуждаят от индивидуално адаптирано съчетание между образователна подкрепа и всекидневни грижи с цел постигане на оптимално благополучие. В рамките на модела „Интегрирана социално -педагогическа работа” (GIW) най-често се разграничават следните групи ученици с множество увреждания:

- ученици, при които фокусът на подкрепата е върху развитието на двигателните умения и осигуряването на подходящи грижи за допълнителните здравословни заболявания. Основен акцент в

процеса на обучение при тази група се поставя върху развитието на възможностите за „изследване на средата” и опознаване на различни материали и сензорни стимули и осигуряване на спокойна среда.

- ученици, при които се обръща допълнително внимание на съдържанието и интензивността на стимулациите и изследването на средата, като дейностите са насочени към формиране на умения за самостоятелност и езиково развитие, като важен аспект в процеса на обучение е наличието на структура в образователната среда.
- ученици, които се нуждаят от безопасна, структурирана и предсказуема среда. Фокусът на подкрепата е върху индивидуалното стимулиране и предоставяне на среда с по-лесни за преработване стимули.
- ученици, при които самостоятелността, независимата дейност и социалните умения заемат централно място в процеса на обучение.
- ученици, при които основна цел на подкрепата е осигуряването на комфорт и благополучие. В тези групи се провеждат основно дейности за базална стимулация и сензорна интеграция с цел максимално стимулиране на учениците и повишаване на възможностите за развитие („Ръководство за начинаещи учители и терапевти: Обучение на деца с тежки множествени увреждания“, 2018).

Процесът на обучение в различните групи ученици с тежки и дълбоки множествени увреждания е съобразен с индивидуалното развитие на учениците и се фокусира основно върху повишаване на качеството на живот и максимално развитие на всички аспекти на личността, а не върху усвояване на академични знания по учебни предмети. Образователната и социалната подкрепа на учениците по модела „Интегрирана социално-педагогическа работа” се осъществява от мултидисциплинарен екип от учители, възпитатели, асистенти, терапевти, логопеди, психолози, медицинско лице, социални работници и подкрепящ персонал. Броят на специалистите в класа варира в зависимост от тежестта на нарушенията на децата. По време на учебния ден учениците получават непрекъсната подкрепа от един учител и един или двама възпитатели едновременно, като останалите специалисти освен в индивидуалните терапевтични дейности се включват и в груповите дейности на класа. Препоръчва се екипът от специалисти да бъде постоянен, за да бъде изградена необходимата доверителна връзка между учениците и специалистите и да бъде осигурена необходимата предсказуемост на средата. Реализирането на ефективна подкрепа за развитие е споделена отговорност на всички специалисти в екипа, които работят в условия на сътрудничество и равнопоставеност (Vlaamse Onderwijsraad, 2006).

Партньорството между социалната и образователна институция се осъществява по гъвкав начин и с регламентирани договорености за типа подкрепа, която всеки член на екипа трябва да предоставя. За специалистите от социалната услуга следва да бъдат осигурени необходимите условия за работа в училищната среда. В някои случаи обаче материалната база на социалната услуга предлага по-подходяща подкрепяща среда за учениците с тежки и дълбоки множествени увреждания и в тези случаи обучението се провежда на място в социалната услуга (дневен център или резидентната услуга, в която е настанено детето).

И въпреки че моделът „Интегрирана социално-педагогическа работа” на този етап не е официално регламентиран в нормативната уредба в страната, Министерството на образованието признава неговата ефективност и издава препоръки за неговото прилагане в повече специални училища (Vlaamse Onderwijsraad, 2015).

Независимо от индивидуалната политика на специалното училище и прилагания модел на подкрепа, всички ученици с множество увреждания във фламандската образователна система се обучават по индивидуален план за обучение, който съчетава компонентите на образователна подкрепа, терапия и ежедневни грижи.

VI. ИНДИВИДУАЛЕН УЧЕБЕН ПЛАН И ИНДИВИДУАЛНИ УЧЕБНИ ПРОГРАМИ ЗА УЧЕНИЦИ С МНОЖЕСТВЕНИ УВРЕЖДАНИЯ ВЪВ ФЛАМАНДСКАТА ЧАСТ НА БЕЛГИЯ

Индивидуалният план за обучение за деца с тежки и дълбоки множествени увреждания се разработва въз основа на поставените цели на обучението в съответствие с рамковите предложения за цели на развитието при всеки тип специално образование на Фламандското министерство на образованието и при отчитане на индивидуалните потребности от обучение и развитие на конкретния ученик или група ученици. Той съдържа педагогическо-дидактическото планиране за всеки ученик за определен период и определя избора на цели на развитието, които педагогът или училищният екип се стреми да постигне. Той отразява планирането на мултидисциплинарната екипна работа и показва как социалната, психологическата, педагогическата, медицинската и парамедицинската грижа са интегрирани в образователната програма и учебния процес (Decreetbasisonderwijs, 1997).

Основен елемент в индивидуалния учебен план са целите на развитие при конкретния ученик. Целите на развитието в специалното образование се дефинират така: „Целите на развитието в специалното образование са цели в смисъла на знания, разбирания, умения и нагласи, които министерството на образованието счита за препоръчителни за колкото се може повече от учениците от определен образователен тип. В сътрудничество с екипите

от социалната услуга, в която е настанено детето, с родителите и другите заинтересовани лица екипът за подкрепа към специалното училище избира целите на развитието, които се залагат за ученика или група от ученици и те изрично се следват.” (Decreet van 25 februari 1997 betreffende het basisonderwijs, 1997).

Съгласно нормативната уредба във фламандската част на Белгия при изготвянето на индивидуален учебен план екипът за подкрепа има право да избира „цели на развитието“ от:

- целите на развитие, които са дефинирани за определен образователен тип или определена образователна форма;
- образователните цели или целите на развитие, дефинирани за общообразователни основни и средни училища;
- целите на развитие, дефинирани за други образователни типове.

Фламандското министерство на образованието разработва рамкови предложения за цели на развитието за всеки тип специално образование. Те са организирани в различни образователни направления (области) в зависимост от потребностите на учениците от съответния образователен тип. Всяка от областите е разделена на няколко домейна и съответните за тях раздели. Към всеки от разделите е приложен списък с цели на развитие, от които педагогическите специалисти могат да подберат най-подходящите за конкретния ученик.

За изготвянето на индивидуален план за обучение при учениците с тежки и дълбоки множествени увреждания се използва най-често рамката за цели на развитието за специално образование тип 2. В таблица № 2 са представени основните области и съответните домейни и раздели, в които се провежда обучение при ученици от образователен тип 2.

Таблица № 2 Основни области на обучение при ученици от образователен тип 2 във фламандската образователна система (Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap Departement Onderwijs, 2007; Vlaams Ministerie van Onderwijs en Vorming, Buitengewoon onderwijs, 2023)

I. Област на обучение „Комуникация и език”

1. Домейн „Комуникативни умения“ включва три раздела:
 - 1.1. Раздел: Основни комуникативни умения, включително алтернативни системи за комуникация;
 - 1.2. Раздел: Комуникативни умения за „слушане“;
 - 1.3. Раздел: Комуникативни умения за „изразяване (реч)“.
2. Домейн „Четене“ включва:
 - 2.1. Раздел: Подкрепа на уменията за четене;
 - 2.2. Раздел: Функционално четене.

3. Домейн „Писане“ включва цели на развитието в два раздела:

3.2. Раздел: Подкрепа на уменията за писане;

3.3. Функционално писане.

II. Област на обучение „Умения за учене“

1. Домейн „Мотивация“

2. Домейн „Знания и самопознание“:

2.1. Раздел: Метакомпоненти;

2.2. Раздел: Компоненти на представянето;

2.3. Раздел: Компоненти на ученето.

III. Област на обучение „Моторно и физическо развитие“

1. Домейн „Базална стимулация“:

1.1. Раздел: Соматична перцепция;

1.2. Раздел: Вестибуларна перцепция;

1.3. Раздел: Перцепция за вибрация;

1.4. Раздел: Проследяване и развитие на уменията за дишане.

2. Домейн „Възприемане на собственото тяло“

3. Домейн „Общомоторни умения и възможности“

4. Домейн „Фина моторика“

IV. Област на обучение „Умения за изразяване чрез изкуство“

V. Област на обучение „Социално и емоционално развитие“

1. Домейн „Емоционална опитност“

2. Домейн „Социална опитност“

VI. Област на обучение „Знания за заобикалящата среда“

1. Домейн „Хора и природа“:

1.1. Раздел: Здравно образование;

1.2. Раздел: Хората;

1.3. Раздел: Знания за околната среда.

2. Домейн „Време“

3. Домейн „Пространство“

4. Домейн „Самостоятелност“

4.1 Раздел: Персонална самостоятелност;

4.2 Раздел: Самостоятелно поддържане на дома;

4.3 Раздел: Социална самостоятелност.

5. Домейн „Общество“

VII. Област на обучение „Математика: функционална аритметика“

В нормативната уредба на специално образование тип 2 се посочва, че от изключително значение при изготвянето на индивидуален план на обучение е подбраните цели на развитие да се реализират интегрирано в образователната практика в зависимост от индивидуалността и динамиката на развитие на отделния ученик или на група ученици. С цел реализиране на хармонично и балансирано развитие фламандското министерство на образованието препоръчва да бъдат обхванати всички

области на развитие. Друг важен фактор е целите на развитие да отговарят максимално на потребностите и възможностите на учениците и да имат реален принос за тяхното личностно развитие. По тази причина при изготвянето на индивидуален план за обучение при ученици с тежки множествени увреждания екипът за подкрепа не е задължен да организира обучение в домейни или раздели, които не отговарят на възможностите на конкретния ученик с множество увреждания (напр. „математика“ или др.), а вместо тях могат да бъдат включени допълнителни дейности за подкрепа на други основни области на развитие на личността (напр. емоции и мотивация, сензорно-моторни умения, когнитивно развитие, социализация и др.). Освен това в насоките за разработване на индивидуален план за обучение при специално образование се посочва, че се извежда една основна и по-обща цел на обучението, която е приоритетна за конкретния ученик и екипът за подкрепа в специалното училище изготвя съответните стратегии за нейното реализиране (Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap Departement Onderwijs, 2007).

Индивидуалният план на обучение се реализира от мултидисциплинарен екип от специалисти към специалното училище, в което се обучава ученикът. Водеща роля в процеса на обучение и реализиране на заложените образователни цели има педагогът на класа, а допълнителните терапевтични дейности се реализират от специалисти в конкретната област – психолози, логопеди, арттерапевти, ерготерапевти, физиотерапевти и др. В случай че ученикът се обучава по модела „Интегрирана социално-педагогическа работа“, в екипа са включени и възпитатели от социалната услуга за деца с множество увреждания, които съдействат за реализиране на целите на развитието и осигуряват необходимата подкрепа при ежедневните дейности, свързани със самообслужване, хранене и др.

В този контекст може да се посочи, че във фламандската част на Белгия са разработени различни методики за планиране и реализиране на подкрепата и обучението при ученици с множество увреждания. Всяко училище има свободата да избере или разработи собствена концепция. Като една от често прилаганите програми за изготвяне на индивидуален план и организация на цялостната подкрепа за развитие е методиката на Карла Власкамп (Vlaskamp, 1997; Vlaskamp, C., Poppe, P., & Zijlstra, R., 2005). Тя е утвърдена във фламандската образователна система и илюстрира основния подход при работа с деца и ученици с тежки и дълбоки множествени увреждания. На нейната основа е разработена и учебната програма „Vijfweizer“, която е предназначена специално за ученици с IQ<35 (психична възраст до 24 месеца). Тя включва обучение в пет основни направления: комуникация, сензорно-моторно развитие, социално-емоционално развитие, самостоятелност и развитие на играта. Обучението във всяко едно от направленията се организира в

модули, съответстващи на потенциалните способности на учениците съобразно степенята на увреждане:

- Модул А включва ученици с психична възраст от 0 до 3 месеца.
- Модул В включва ученици с психична възраст от 3 до 6 месеца.
- Модули от 1 до 6 включват учениците с психична възраст от 6 до 24 месеца, като всеки от тях включва тримесечен интервал (Pasman & De Graaf, 2009).

Целите на обучението и планираните дейности за тяхното реализиране по всяко от направленията се различават в зависимост от образователния модул, в който са включени учениците (Tadema et al., 2006).

Независимо от концепцията за планиране и реализиране на образователната подкрепа на ученици с тежки и дълбоки множествени увреждания, които образователната институция ще прилага, стремежът във визията за обучение и подкрепа на целевата група деца и младежи е тя да бъде базирана на индивидуалните потребности и на изготвения „профил на детето“. За тази цел през 2023 г. Експертния център към Католическия университет в Льовен (Multiplus, 2023) систематизира и издава „Списък на тестове и скали, които се използват при лица с тежки множествени увреждания“. Списъкът осигурява насоки за подходящи и апробирани в практиката инструменти за оценка на индивидуалните възможности и затруднения конкретно на лица с тежки интелектуални и множествени увреждания. (Multiplus, Onderzoekseenheid Gezins- en Orthopedagogiek, KU Leuven 2023) Посочените инструменти се използват в практиката, но не непременно за диагностика в тесния смисъл на думата. Според авторите, те се използват, защото предоставят информация за широка визуализация на индивидуалното функциониране и потребностите и необходимата качествена подкрепа на лица с тежки множествени увреждания (Multiplus, Onderzoekseenheid Gezins- en Orthopedagogiek, KU Leuven, 2023).

VII. ОЦЕНЯВАНЕ НА ПОСТИГНАТИТЕ РЕЗУЛТАТИ ОТ ОБУЧЕНИЕТО НА УЧЕНИЦИ С МНОЖЕСТВЕНИ УВРЕЖДАНЯ В БЕЛГИЯ

В специалното образование във фламандската част на Белгия се реализира два типа оценяване: оценяване на цялостния процес на образователно планиране и индивидуалния план на обучение и оценяване на постигнатите резултати от обучението при конкретния ученик (Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap Departement Onderwijs, 2007).

Оценяването на образователното планиране и индивидуалния план на обучение се осъществява в хода на цялостния образователен процес и има за цел проследяване на ефективността на планираната стратегия за подкрепа и реализацията на всеки етап от обучението. Този тип оценяване се реализира чрез директно наблюдение над процеса на обучение, както и чрез формални и неформални процедури. При необходимост се въвеждат

промени в стратегиите, подходите и поставените цели на обучение при конкретния ученик.

Вторият тип оценяване се реализира по отношение на напредъка на учениците и реализирането на поставените цели на развитие. То може да се осъществи чрез различни методи за оценка и оценъчни скали. Всяко специално училище избира своя стратегия за оценяване на постигнатите резултати, като при ученици с тежки и дълбоки множествени увреждания най-често се използва директно наблюдение на уменията на ученика, както и събиране на информация за ученика от всички специалисти в екипа за подкрепа и от семейството. На базата на тази оценка се изготвя доклад, в който се отразява до каква степен са постигнати поставените цели на развитие, а в случай че не са постигнати, се посочва какви са причините за това. Докладът от оценката служи като отправна точка при образователното планиране за следващата учебна година и дава възможност за коригиране и адаптиране на поставените цели на обучение, организацията на процеса на обучение и прилаганите стратегии и подходи на подкрепа (Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap Departement Onderwijs, 2007).

VIII. АКТУАЛНИ ТЕНДЕНЦИИ И ПРОМЕНИ ВЪВ ФЛАМАНДСКАТА НОРМАТИВНА УРЕДБА ЗА ОБУЧЕНИЕ НА УЧЕНИЦИ СЪС СПЕЦИАЛНИ ОБРАЗОВАТЕЛНИ ПОТРЕБНОСТИ ПРЕЗ 2023 Г.

От 1.09.2023 г., след широки дебати по темите за приобщаващото образование и включването на повече ученици със специални образователни потребности в общообразователните училища (Vlaamse Onderwijsraad, 2020), във фламандската образователна система влиза в сила нова нормативна уредба за обучението на деца със специални образователни потребности – Decreet leersteun (Decreet Leersteun, 2023), който официално заменя актуалния до този момент M-decree (Vlaamse onderwijstraad, 2023). Новият Указ за подпомагане на обучението (букв. превод от Decreet Leersteun) има за цел да реализира качествено обучение за всички ученици като основната амбиция е осъществяването на по-висока степен на достъп и приобщаване на ученици с нарушения в развитието в системата на общообразователните училища и детски градини чрез въвеждането на нов модел за подкрепа. Очакваните промени се изразяват в:

- Засилено насочване на ученици със специални образователни потребности към общообразователните училища.
- Партньорите в образованието получават по-важна роля – за да се гарантира качествено насочване на учениците Службите за педагогическо ориентиране и центровете за насочване и подкрепа на учениците (CLB) имат важна и проактивна роля.
- Постигане на по-съгласувана визия и осигуряване на подкрепа за учениците, които се нуждаят от нея.

- Подкрепата за качествено обучение е ориентирана към ученика, учителя и училищния екип. Образователната подкрепа има 2 важни цели:
 - Образователната подкрепа насърчава максимално развитие, благополучие, самостоятелност и пълноценно участие на учениците със специални образователни потребности в общообразователните институции.
 - Образователната подкрепа укрепва компетенциите на учителите и училищните екипи в общообразователните училища при насочване на ученици със специални образователни потребности и създаване на приобщаваща практика в класната стая и училищната култура.

За да бъдат ясни очакванията за качество на всички участници в процеса и да се следи качеството на подкрепата за обучение, инспекторатът по образование разработва „Референтна рамка за подкрепа за качество на обучението” (Ondervijnsinspectie, 2023).

- Създадени са общо 44 центъра за подкрепа на обучението (четири от тях – специализирани центрове за подкрепа на обучението), които предоставят образователна подкрепа в общообразователни училища на ученици от всички образователни типове.
- Осигуряване на стабилни условия за работа на асистенти (помощници) в обучението, които да работят в класната стая в сътрудничество с общообразователния учител.
- Училищата обмислят разумни корекции за ученици със сериозни здравни нужди.
- Повишаване на сътрудничеството между масовото и специалното образование.
- Проследяване на възможностите и необходимите промени за ученици с високо когнитивно функциониране (Cognitief sterk functionerende leerlingen) и ученици с тежки множествени увреждания.
- Дългосрочна визия за развитие към реализиране на приобщаващо образование.

От септември 2023 г. до юни 2024 г. независима комисия от експерти, академици и професионалисти в областта на образованието следва да подготви съвети относно развитие в посока приобщаващо образование и ролята на масовото и специалното образование. (Decreet Leersteun, 2023; Vlaamse Onderwijsraad, 2023)

Новата нормативна уредба демонстрира сериозни стъпки в посока включването и осигуряването на качествено образование на ученици със специални образователни потребности в общообразователната система. Що се касае до учениците с тежки и дълбоки множествени увреждания, при разглеждането на общите линии на новия Указ за подкрепа на обучението се посочва, че фламандското правителство ще проследи дали настоящите разпоредби са достатъчни за реализиране на пълноценен достъп до

качествено обучение за ученици с тежки множествени увреждания. Провежда се проучване по темата, въз основа на резултатите от което ще се установи дали са необходими корекции в нормативната уредба.

В обобщение може да се посочи, че на този етап в литературните източници не се открива информация за значителни разлики в организацията на обучението на ученици с тежки и дълбоки множествени увреждания съгласно новата нормативна уредба. В рамките на проучването на актуалните тенденции и промени бяха проведени и дискусии с трима представители на центрове за подкрепа на обучението, координатори на услуги за образователна подкрепа и педагогически специалисти в системата на специалното образование. Специалистите посочват, че сериозен фактор е индивидуалната политика на всяка образователна институция и промените и организацията се различават в различните училища и детски градини, но в общ план няма значими промени на база нормативна уредба. Факт е обаче, че обучението на учениците с тежки множествени увреждания е обект на повишен интерес от страна на министерството на образованието и научноизследователските центрове. За това свидетелстват както издаването на „Списък на тестове и скали, които се използват при лица с тежки множествени увреждания” (Multiplus, Onderzoekseenheid Gezins- en Orthopedagogiek, KU Leuven 2023), така и множеството други научни публикации, проекти и изследвания по темата през последните години (Multiplus, 2023).

ОБОБЩЕНИЕ И ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Проследявайки нормативната уредба и организацията на обучението на децата и учениците с тежки и дълбоки множествени увреждания с основание можем да посочим, че както в исторически план, така и като актуални тенденции фламандската образователна система се характеризира с изключително динамично развитие, като образователните политики са насочени към повишаване на достъпа и включването на деца и ученици с тежки и дълбоки множествени увреждания в процеса на обучение. Реализиран е преход от изключване от системата на образование към осигуряване на достъп до образование на всички ученици с ТДМУ. Разработена е и визия за подкрепа и обучение на тази група ученици, въз основа на която се създават и специфични модели за организация на процеса на обучение. Осъществените промени, както и настоящите модели за организация на обучението съответстват на актуалните в областта на приобщаващото образование на децата и учениците с множество увреждания разбирания за правата, потребностите и достъпа до обучение и осигуряване на условия за по-високо качество на подкрепа за личностно развитие, обучение и повишаване на качеството на живот на тази група ученици. Като основно различие с българската образователна система и особеност в положителна

посока би могло да се посочи прилагането на модела „Интегрирана социално-педагогическа работа”, който разширява рамката на подкрепата и предоставя различни възможности за индивидуално адаптирано съчетание между грижи и обучение в процеса на работата с деца с тежки нарушения.

И въпреки че фламандските педагогически специалисти често съобщават за редица предизвикателства и затруднения при практическата реализация на обучението на деца с тежки и дълбоки множествени увреждания, считаме, че фламандската образователна система би могла да послужи като интересен пример за разработване и обогатяване на нормативната, теоретичната и практическа рамка на образователните практики в България.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Tzvetkova-Arsova, M. (2015) *Pedagogika za detza I uchenitzi s mnozhestvo uvrezhdania*. [Цветкова – Арсова, М. (2015) Педагогика за деца и ученици с множество увреждания] Sofia
- Circular letters BaO/2005/13 and SO/2005/07, Vlaams Ministerie van Onderwijs en Vorming.
- Codex Secundair Onderwijs, (2011) datum laatste wijziging 11/01/2019
- Coopman, B., Desmyttere, A., Dobbels, M., Franquet, W., Inghelbrecht, V., Vandervee, R. & Van Rie, T. (2016). *Verkennd onderzoek naar de implementatie van het M-decreet in de centra voor leerlingenbegeleiding*
- Decreet betreffende maatregelen voor leerlingen met specifieke onderwijsbehoeften – M-decreet (2014)
- Decree on equal educational opportunities (2002), Belgisch staatsblad of 28 June 2002
- Decreet van 17/12/2010 betreffende het secundair onderwijs. Belgisch staatsblad 24/06/2011
- Decreet van 25 februari 1997 betreffende het basisonderwijs. Belgisch staatsblad 17/04/1997.
- Decreet van 5/5/2023 Decreet Leersteun, VLAAMSE OVERHEID, 2023
- Kwaliteitscentrum Diagnostiek. (2017). *Classificerend Diagnostisch Protocol Verstandelijke Beperking*.
- Maes, B., Penne, A., Maeyer & Vandevorst (2008). *Inventarisatie-onderzoek: Kinderen en jongeren met ernstige meervoudige beperkingen.*, Centrum voor Gezins- en Orthopedagogiek KU Leuven & Multiplus
- Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap Departement Onderwijs. (2007). *Van handelingsplanning tot handelingsplan in het buitengewoon onderwijs*. Versie september 2007
- Multiplus (2023) *Inventarisatie van tests en schalen die gebruikt worden bij personen met ernstige meervoudige beperkingen.*, Onderzoekseenheid Gezins- en Orthopedagogiek, KU Leuven

- Ondervijnsinspectie (2023) Referentiekader kwaliteitsvolle leersteun, February 2023
- Pasman, M., & De Graaf, T. (2009). De Vijfwijzer.
- Pauw, L. & Engels, H. (2013) Het klasgebeuren bij leerlingen met ernstig meervoudige beperkingen. Onderzoekscenrum voor Gezins- en Orthopedagogiek, KU Leuven
- Petry, K. (2011). Onderwijs aan kinderen en jongeren met EMB: Cursustekst, Leuven: KU Leuven.
- Shuurman, M. (2010). Omvang en samenstelling van de groep mensen met ernstig meervoudige beperkingen (EMB)
- Tadema, A. C. (2007). From policy to practice: developments in the education of children with profound intellectual and multiple disabilities.
- Tadema, A. C., Vlaskamp, C., & Ruijsenaars, A. J. J. M. (2006). De Vijfwijzer: gebruik en werkbaarheid. Evaluatie van een curriculum voor kinderen met ernstige verstandelijke en meervoudige beperkingen. Groningen: Stichting Kinderstudies.
- Vermaut, H., Leens, K. & De Rick, K. (2009) Het CLB-decreet: tussen wens en realisatie. Evaluatie acht jaar na de invoering van het CLB-decreet, HIVA-K.U. Leuven, 2009
- Vlaamse Onderwijsraad. (2008). Advies over onderwijs aan kinderen en jongeren met EMB. Advies Algemene Raad. Brussel: Vlaamse Onderwijsraad. Geraadpleegd
- Vlaamse Onderwijsraad. (2015) Beleidsaanbevelingen over onderwijs aan kinderen met ernstige en meervoudige beperkingen
- Vlaamse Onderwijsraad. (2020). Een pleidooi voor strategische beleidsplanning om inclusief onderwijs te kunnen realiseren. Brussel: Vlaamse Onderwijsraad.
- Vlaamse Onderwijsraad. (2006). Onderwijs en opvang voor kinderen en jongeren met EMB.
- Vlaamse Onderwijsraad. (2006). Onderwijs en opvang voor kinderen en jongeren met EMB. Visietekst. Brussel: Vlaamse Onderwijsraad.
- Vlaamse Onderwijsraad. (2015). Recommendation on the cooperation between education and welfare.
- Vlaskamp, C. (1997). Meervoudig gehandicapten. In G. H. Van Gemert, & R. B. Minderaa (red.), Zorg voor mensen met een verstandelijke handicap (pp.418-425). Assen: Van Gorcum.
- Vlaskamp, C., Poppes, P., & Zijlstra, R. (2005). Een programma van jezelf: een opvoedingsprogramma voor kinderen met zeer ernstige verstandelijke en meervoudige beperkingen. Assen: Van Gorcum.

Интернет ресурси:

- Ръководство за начинаещи учители и терапевти: Обучение на ученици с тежки множествени увреждания.
<https://www.mon.bg/upload/15515/Mnozhestveni-uvrezhdania.pdf>
- Beleidsaanbevelingen over onderwijs aan kinderen met ernstige en meervoudige beperkingen. <https://www.vlor.be/adviezen/beleidsaanbevelingen-over-onderwijs-aan-kinderen-met-ernstige-en-meervoudige-beperkingen>
- Buitengewoon onderwijs Vlaanderen

- <https://www.onderwijsdoelen.be/algemene-uitgangspunten-buitengewoon-basisonderwijs-type-2>
- Centrum voor leeringenbegeleiding (CLB) <https://www.vlaanderen.be/nl/onderwijs-en-wetenschap/op-school/centrum-voor-leerlingenbegeleiding-clb>
- Decreet Basisonderwijs <https://data-onderwijs.vlaanderen.be/edulex/document.aspx?docid=12254>
- Decreet Leersteun, VLAAMSE OVERHEID <http://www.ejustice.just.fgov.be/cgi/api2.pl?lg=nl&pd=2023-08-02&numac=2023043429>
- Diagnostiek protocollen <http://prodiagnostiek.be/?q=materialendatabank>
- Grote lijnen van het M-decreet <http://onderwijs.vlaanderen.be/nl/grote-lijnen-van-het-m-decreet#Zorgcontinuum>
- International Association for the Scientific Study of Intellectual and Developmental Disabilities <https://iassidd.org/>
- Kwaliteit sencentrum Diagnostiek <https://portaal.kwaliteitscentrumdiagnostiek.be/>
- National Reforms in School Education Belgium - Flemish Community https://eacea.ec.europa.eu/national-policies/eurydice/content/national-reforms-school-education-3_en
- Ondersteuningsmodel voor leerlingen met specifieke onderwijsbehoeften <https://onderwijs.vlaanderen.be/nl/ondersteuningsmodel-voor-leerlingen-met-specifieke-onderwijsbehoeften>
- Ondervijnsinspectie, Referentiekader kwaliteitsvolle leersteun <https://onderwijsinspectie.be/sites/default/files/2023-05/Referentiekader%20Leersteun%20-%20%28februari%202023%29.pdf>
- Specifiek Diagnostisch Protocol Zwakbegaafdheid en Verstandelijke Beperking <http://www.prodiagnostiek.be/?q=node/24>
- Theoretisch deel Zwakbegaafdheid en verstandelijke beperking http://www.prodiagnostiek.be/materiaal/VERST_BEPERKING_theorie.pdf
- Visietekst. Brussel: Vlaamse Onderwijsraad. Geraadpleegd via <https://publicaties.vlaanderen.be/view-file/8501> Vlaams Ministerie van Onderwijs en Vorming, Buitengewoon onderwijs <http://onderwijs.vlaanderen.be/nl/verslag-voor-toegang-tot-het-buitengewoon-onderwijs>
- Vlaams Ministerie van Onderwijs en Vorming, Buitengewoon onderwijs <https://data-onderwijs.vlaanderen.be/onderwijsaanbod/bao/buo>
- Vlaamse Onderwijsraad. (2006). Onderwijs en opvang voor kinderen en jongeren met EMB. Visietekst. Brussel: Vlaamse Onderwijsraad. Geraadpleegd op https://assets.vlor.be/www.vlor.be/import/tekst_visietekst.pdf

За автора:

Магдалена Хаджиева

Доктор по Специална педагогика, хоноруван преподавател към Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“ и логопед в Консултативно-терапевтична инициатива „Хвърчило“, гр. Пловдив.

Научните ми интереси са в областта на подкрепата, обучението и услугите за деца и младежи с тежки и дълбоки множествени увреждания и техните семейства, програми за повишаване на квалификацията на педагогическите специалисти и социалните работници за работа с деца с тежки и дълбоки множествени увреждания в България.

E-mail: magdalena.vaneva@gmail.com

About the author:

Magdalena Hadzhieva

PhD in Special Pedagogy, visiting lecturer at Plovdiv University "Paisii Hilendarski" and speech therapist at Consultative Therapeutic Initiative "Hvarchilo", Plovdiv, Bulgaria.

My research interests are in the field of support, training and services for children and youth with severe and profound multiple disabilities and their families, qualification programmes for educational specialists and social workers to work with children with severe and profound multiple disabilities in Bulgaria.

E-mail: magdalena.vaneva@gmail.com